

UOT 101.1

MAARİFÇİLİK DÖNƏMİNDƏ MİLLİ VƏ DİNİ DƏYƏRLƏR

Sabir Behbudov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,

dissertant (**Azərbaycan**)

sabir_behbud@mail.ru

DOI:10.30546/ifs.2021.2(37).102

Xülasə. Məqalədə maarifçilik dönəmində milli və dini dəyərlər problemi araşdırılır. Müəllif qeyd edir ki, maarifçilik yalnız intellektual hərəkətin adı deyil, həm də mədəni mifin adıdır. Maarifçilik ideyalarının və dəyərlərinin formalaşması proseslərinin öyrənilməsi qlobal çağırışlar qarşısında müasir Azərbaycanın tarixi, mədəni inkişaf proseslərini dərkə baxımından aktualıq kəsb edir. Dəyər problemləri müxtəlif elm sahələrindən olan tədqiqatçıların diqqətini həmişə cəlb edib. Filosoflar, pedaqoqlar, psixoloqlar, kulturoloqlar, filoloqlar qeyd edirlər ki, istənilən ölkədə yeni mənəvi-əxlaqi mühit formalaşması dəyərlərin yeni təsnifatı və müəyyənləşdirilməsi nəticəsində baş verir. Heç kimə sirr deyil ki, bu gün sosiomədəni sferada, xüsusən də mənəvi həyat sferasında bir sıra neqativ proseslər baş verir ki, bu da bir çox ənənəvi dəyərlərin itirilməsi ilə nəticələnir. Bir çox dəyərlər “köhnə” adı ilə tarixin arxivinə verilir, yeni dəyər təmayülləri cəmiyyətdə yer almağa başlayır. Ona görə də “dəyər” anlayışının araşdırmaya cəlb olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məqsəd: Azərbaycan maarifçiliyinin dini-mədəni dəyərlər sisteminin müəyyənləşdirilməsi.

Metodologiya: Məqalədə kompleks tədqiq metodları, ənənəvi tarixi-mədəni təhlil elementləri ilə yanaşı, Azərbaycan maarifçiliyinin dəyər məkanını müəyyənləşdirərkən mədəniyyətin vəhdətini əks etdirən sistemli yanaşmaya istinad edilir.

Elmi yenilik: Maarifçilikdə milli və dini dəyərlər problemi nəzərdən keçirilir və sübut olunur ki, İslam dəyərləri Azərbaycan maarifçiliyinin dəyərlər sisteminin əsasıdır.

Açar sözlər: milli dəyərlər, dini dəyərlər, maarifçilik dönəmi, sivilizasiya, qlobal ümumbəşəri dəyərlər, mədəniyyət sistemi, elmi-texniki tərəqqi.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ЦЕННОСТИ В ЭПОХУ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Сабир Бехбудов

Резюме. В статье исследуется проблема национальных и религиозных ценностей в эпоху Просвещения. Автор отмечает, что просвещение – это не только название интеллектуального движения, но и название культурного мифа. Изучение процессов формирования идей и ценностей просвещения актуально перед лицом глобальных вызовов с точки зрения понимания процессов исторического и культурного развития современного Азербайджана. Вопросы ценностей всегда привлекали внимание исследователей из самых разных дисциплин. Философы, педагоги, психологи, культурологи, филологи отмечают, что формирование новой духовно-нравственной среды в любой стране происходит в результате новой классификации и определения ценностей. Не секрет, что сегодня в социокультурной сфере происходит ряд негативных процессов, особенно в сфере духовной жизни, что приводит к утрате многих традиционных ценностей. Многие ценности передаются в архивы истории под старым названием, и в обществе начинают проявляться новые ценностные тенденции. Поэтому особенно важно задействовать в исследованиях понятие «ценность».

Цель: определить систему религиозных и культурных ценностей азербайджанского просвещения.

Методология: в статье рассматриваются комплексные методы исследования, наряду с элементами традиционного историко-культурного анализа, а также системный подход, отражающий единство культуры в определении ценностного пространства азербайджанского Просвещения.

Научная новизна: проблема национальных и религиозных ценностей рассматривается в просвещении и доказывается, что исламские ценности являются основой системы ценностей азербайджанского просвещения.

Ключевые слова: национальные ценности, религиозные ценности, эпоха Просвещения, цивилизация, глобальные общечеловеческие ценности, культурная система, научно-технический прогресс.

NATIONAL AND RELIGIOUS VALUES IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT

Sabir Behbudov

Abstract. The article examines the problem of national and religious values in the Age of Enlightenment. The author notes that enlightenment is not only the name of an intellectual movement, but also the name of a cultural myth. The study of the formation of ideas and values of education is relevant in the face of global challenges in terms of understanding the processes of historical and cultural development of modern Azerbaijan. Values issues have always attracted the attention of researchers from a wide variety of disciplines. Philosophers, teachers, psychologists, culturologists, philologists note that the formation of a new spiritual and moral environment in any country occurs as a result of a new classification and definition of values. It is no secret that today a number of negative processes are taking place in the socio-cultural sphere, especially in the sphere of spiritual life, which leads to the loss of many traditional values. Many values are transferred to the archives of history under the old name, and new value trends begin to appear in society. Therefore, it is especially important to use the concept of “value” in research.

Purpose: To define the system of religious and cultural values of Azerbaijani education.

Methodology: the article examines complex research methods, along with elements of traditional historical and cultural analysis, as well as a systematic approach reflecting the unity of culture in defining the value space of the Azerbaijani Enlightenment.

Scientific novelty: the problem of national and religious values is considered in education and it is proved that Islamic values are the basis of the value system of Azerbaijani education.

Keywords: national values, religious values, the Age of Enlightenment, civilization, global human values, cultural system, scientific and technological progress.

Giriş/Introduction

Sivil dünyanın qloballaşması prosesində müasir dünyanın yeni dəyərlər paradigması formalaşır. Qlobal dünya yeni dəyərlər tipinin prioritetliyini irəli sürür. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dünya – informasiya cəmiyyətidir və onun üçün kommunikativ proseslərin sürətliliyi, səmərəliliyi və bilik dəyəri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. XX əsr insan varlığının faciəliliyini, tarixin insandan asılı olmadığını ortaya qoymuş oldu. Müasir sivilizasiya şəxsiyyətin identifikasiyası və etno-milli, yaxud qlobal ümumbəşəri dəyərlər problemi ilə toqquşdu. Bu dəyərlər arasında dini-mənəvi dəyərlərin aktuallaşmasını müşahidə edirik.

Hər bir dövrdə dəyər sistemi mədəniyyətin inkişaf dinamikasına əhəmiyyətli təsir edir və bu təsir bir qayda olaraq sabitləşdirici xarakterə malikdir. Ənənəvi mədəniyyət zamanında dəyər təsərrüfat praktikası nəticəsində dəyişir, amma kreativ mədəniyyət dövründə dəyərə təsərrüfat tipindən başqa, elmi-texniki tərəqqinin təsiri də danılmazdır. Müasir mədəniyyətin etalon cəhəti ondadır ki, onda

yalnız lokal və ya regional mədəniyyətlərin deyil, bəşər sivilizasiyasının təcrübəsi sintez edilmişdir, yəni “dəyərlərin və əlaqələrin universal sistemi” [9, s. 270] formalaşmışdır.

Hər bir cəmiyyətin və şəxsiyyətin formalaşmasında dini-mədəni, mənəvi dəyərlərin müstəsna rolu vardır. Mənəvi, dini-mədəni dəyərlər cəmiyyətin yaşam və fəaliyyət mühitini formalaşdırır. “Mənəvi dəyərlər müxtəlif formalarda çıxış edirlər. Onların tərkibinə elmi həqiqəti ifadə edən nəzəri müddəalardan tutmuş, əxlaqi normalar, estetik dəyərlər, bədii zövq, dini inam, ictimai rəyin müəyyən ünsürləri və s. daxildir. “Mənəvi” dəyərlərin bir qismi ictimai və mədəni-tarixi inkişafın hamı tərəfindən qəbul olunmuş məqsədi kimi çıxış edirlər. Bunlara misal olaraq, azadlığı, sosial bərabərliyi, ədaləti, humanizmi, demokratiyanı, habelə digər ümumbəşəri xarakter daşıyan idealları göstərmək olar” [7, s.46].

Maarifçilik dönməndə dini dəyərlər bütövlükdə cəmiyyətin universal prinsipi kimi öz təsdiqini tapır. “Universal dəyərlərin müəyyənləşdiricisi kimi çıxış edən dini ehkamlar ictimai və fəlsəfi düşüncədə toxunulmazlıq əldə edərək bu dəyərlərin qorunub saxlanması əhəmiyyətini formalaşdırmışdır” [5, s.29].

Maarifçilik ictimai və humanitar fikrin mühüm kateqoriyalarından biridir. Məşhur Amerika ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Pol de Mannın “Ədəbi tarix və ədəbi müasirlik” adlı məqaləsində “müasirlik” termininə verdiyi açıqlama araşdırmamız üçün də aktual səslənir: “Müasirlik” (*modernity*) termini sadəcə xronoloji mənə daşımır, yaxud mənfi və müsbət rəqəmlərdən baxdıqda “bu yaxınlarda”, ya da “bugünkü” (*contemporary*) ifadələrinin ən yaxın sinonimi kimi də işlənir. Bu terminlə ümumən ədəbiyyatın indiki zamanda mövcudluğunun və ya nəzərdən keçirilməsinin problemlə imkanı ifadə olunur ki, müasirlik anlamını da zərurət olaraq özündə ehtiva edir”.

“Müasirlik” maarifçi klassiklərin vaxtilə qaldırıldığı ictimai-siyasi, mədəni problemlərin aktuallığı ilə bağlı kateqoriyadır. Maarifçilik irsinin tənqidi dərki müasir humanitar elmlərin aktual məsələlərindən biridir. Maarifçilik problemi ədəbiyyat və fəlsəfə tarixində kifayət qədər geniş araşdırılırsa da, hələ də Azərbaycan maarifçilik ideologiyasının ictimai-siyasi problematikasını əhatə edən ümumiləşdirici, konseptual və sistemli işlərə ehtiyac duyulur.

Bir çox ictimai, sosial və mədəni problemlərin həlli variantları əksər hallarda maarifçilik kontekstində araşdırılır. Məsələn, cəmiyyətin demokratik təşkili prinsipləri və fəqdi azadlıqların universallığı bir-birilə necə uzlaşır? Şəxsi azadlıqların geri qalması cəmiyyətdə sosial əlaqələrin zəiflənməsinə və ya əksinə, demokratik prinsiplərin universal prinsiplər kimi tanınması kollektiv qərarların rolunun azalmasına, ümumi inancların, əhəmiyyətlərin itməsinə gətirib çıxarır və s.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “Avropada Maarifçilik fəlsəfəsi şəxsiyyətin avtonomluğu prinsipləri, insan və vətəndaş hüquqları, demokratiya birdəfəlik və həmişəlik müəyyənləşdirilmişdir. Digərləri isə düşünür ki, o (maarifçilik fəlsəfəsi – S.B.), bizi yoldan çıxartdı, çünki tərəqqiyə illüziya inam yaratdı, mücərrəd rəşonalizm tələsi qurdu, totalitarizm doğurdu”. Maarifçiliyə ikili (“lehinə” və “aleyhinə”) münasibətlərin olması Maarifçiliyin mahiyyətinə fərqli yanaşmalarla bağlıdır.

Maarifçilik hərəkatının əhəmiyyətli rolu ondadır ki, şüurları dəyişməyə nail oldu. Cəmiyyətdə müstəqil, fərqli və tənqidi düşüncə insanları bir araya gətirdi. Məşhur fransız kulturoloqu M.Fuko qeyd edirdi ki, Maarifçilik yalnız kollektiv hərəkat deyil, həm də müstəqil və məsuliyyətli yaşamağa qərar vermiş fərdin cəsarətli əməlidir (Fuko). Bu mənada Azərbaycan Maarifçilik hərəkatında belə cəsarətli şəxslərdən biri və birincisi Mirzə Fətəli Axundovdur. Məhz onun gərgin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Maarifçiliyi özünün mütərəqqi dəyərlər sistemini yarada bilmişdir. “XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda milli ədəbi-bədii fikrin inkişafı və onun gələcəkdə bir milli ideologiyaya, milli məfkurəyə, ideya-fəlsəfi cərəyana çevrilməsində Axundovun yeni maarifçilik sisteminin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Onun maarifçiliyi nəinki bədii və estetik əsərlərin meydana gəlməsinə, həm də kütləvi hərəkata çevrilmişdir” [2, s.83].

Cəmiyyətin müasir mahiyyəti bu gün dini-mədəni dəyərlərin potensialını qlobal proseslər probleminə yönəldir. Maarifçilərin dəyərlər sistemi, şübhəsiz, Azərbaycanda mənəviyyət və dünyagörüşün, sənət və ədəbiyyatın formalaşmasında güclü rol oynamışdır.

Artıq müasir dünyanın dəyər paradigması qloballaşma şəraitində formalaşır. Sivilizasion və mədəni proseslərin qarşılıqlı münasibətlərini, bir-birinə təsirini anlamaq və qəbul etmək zorundayıq. A.P.Fedotov müasir proseslərin inkişafında iki tendensiyanı fərqləndirir və onları qlobal proseslər kimi nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, qlobal proseslərin nəticəsi sivilizasiyanın seçdiyi dəyərlərdən və mənəviyyət – dünyagörüşü təməllərindən asılı olacaq: “sosial istiqamət üzrə qloballaşma repressiv, yaxud “kapital-qloballaşma” və proqressiv, yaxud “idrak-qloballaşma” ola bilər” [10, s. 40].

Bir də nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dünya həm də informasiya cəmiyyətidir və onun üçün bilik dəyəri və kommunikativ proseslərin sürəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XX əsr insan varlığının faciəliliyini göstərdi, tarixin insandan asılılığı zəiflədi. Müasir sivilizasiya etno-milləti dəyərlərin və şəxsiyyətin identifikasiyası problemi ilə, yaxud qlobal ümumbəşəri dəyərlərlə, mədəniyyətdə inteqrasiya və differensiasiya problemi ilə qarşı-qarşıyadır. Qlobal dünyada identiklik problemi hələ də kəskinliyini saxlayır, insan mövcudolma üsulu kimi artıq başqasına ehtiyac duymur. İndi bütün identifikasiya növləri arasında mədəni identiklik dəyəri daha aktuallaşıb.

Dəyərlər sistemi bir qayda olaraq, mədəni ənənələrin və cəmiyyətin ideoloji-siyasi təməllərin tənəzzülü dövründə özünü daha aydın büruzə verir. Postsovet dövrünün Azərbaycan cəmiyyəti yeni ideyaların və yeni mədəni dəyərlərin axtarışındadır. Bu baxımdan Azərbaycan maarifçilərinin təbliğ etdikləri dini-mənəvi, mədəni dəyərlər sistemi aktual problem olaraq qalmaqdadır. “Bu gün biz bu dəyərlər sistemini hazır şəkildə götürməyə çalışırıq. Lakin öz fəlsəfi fikir qaynaqlarımıza qayıtmaqla biz həmin dəyərlər sisteminə tənəzzülün təbii inkişaf yolu ilə də gəlib çıxa bilərik. Onda milli-ictimai şüurla demokratik dəyərlər sistemi arasında müşahidə olunan müəyyən ziddiyyətlər də təbii yolla aradan götürülmüş olar” [8, s.325].

Məlumdur ki, Azərbaycan Maarifçilik ideologiyasının təməli dəyər elm və təhsildir. Məhz təhsil aksioloji kateqoriya kimi, maarifçiliyin başqa təməli dəyərlərinə, o cümlədən dini-mədəni dəyərlərə münasibətin dəyişməsinə şərtləndirdi, təhsili mədəniyyət anlayışı ilə sıx bağladı.

Nəzərə alınmalıdır ki, müasir Azərbaycan mədəniyyətinin məhvərini humanist dəyərlər təşkil edir. Humanitar dəyərlərin formalaşması uzun tarixi seçim prosesinin nəticəsidir. Hər bir yeni cəmiyyətin təşəkkülü həm də ilk növbədə yeni humanizm ideyalarının gerçəkləşməsinə və təsdiqinə şərtləndirir.

Maarifçilik dövrünün dəyərlər sisteminin öyrənilməsi, onun formalaşma və Azərbaycan cəmiyyətində möhkəmlənməsi, ictimai-siyasi, dövlətçilik düşüncəsinə təsiri məsələləri bu baxımdan vacib amillərdən biridir. Dini-mədəni dəyərlərlə bağlı problemlər insan və cəmiyyətlə məşğul olan hər bir elm sahəsi üçün vacib və aktual sayılır.

Dini dəyərlər hər bir dövrdə mədəniyyətin tarixi dinamikasına əsaslı şəkildə təsir göstərir və bu təsir sabitləşdirici xarakter daşıyır, dəyərlər sistemi (*tezarus*) yaradıb dövrün ekzistensial və sosial mənasını özündə əks etdirir.

Maarifçiliyin aksioloji sistemi o dövrün insanlarına yeni dünyagörüşün üstünlüyünü bəyan və tələq edirdi. Hüquq konsepsiyası və ictimai anlaşma nəzəriyyəsi onun əsasını təşkil edirdi. Maarifçilər həmin dəyərlər sisteminin sosial məkana total səviyyədə yayılması ilə “zəlmət və cahillik səltənəti”ni “idrak və azadlıq şəhrinə” çevirməyin mümkünlüyünə inanırdılar. İnsanın varlığını ifadə edən və cəmiyyətin həyatını tənzimləyən dəyərlərdən biri də dini dəyərlərdir.

İslam dini dəyərləri Azərbaycan milli mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. “Din mədəniyyətin ilk mənbəyi və fundamentidir. Son məqamda xalqları birləşdirən isə din deyil, mədəniyyətdir. İttihad da yalnız mədəniyyət əsasında mümkündür. Bütün söylər mədəniyyətin inkişafına, bu əsasda xalqın dirçəliyinə yönəldilməlidir” (sitat üçün bax: Əliyeva S., 14). Maarifçilər Şərq mədəniyyətini İslamdan, Qurandan kənar təsəvvür etmədilər. A.A.Bakıxanov, H.Zərdabi, C.Əfqani, S.Ə.Şirvani, Q.Zakir, M.T.Sidqi və başqaları cəmiyyətin, ölkənin geriliyini və tənəzzülünü İslamda deyil, riyakar, cahil din xadimlərində gördülər, “şəriəti yaramaz edənlər – qazilər və müsəlman dövlətlərinin müstəbid başçılarıdır” (bax: Mustafayev, 29).

İslamla milli mədəniyyətin vəhdəti islam dəyərləri ilə ənənəvi mədəni dəyərlərin səmərəli dialoqu deməkdir. Təsədüfi deyil ki, “İttihadi-islam” hərəkatının ideoloqları proqram səviyyəsində bu problemin həlli yollarını da göstərdilər. Q.Mustafayevin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan islam

ideologiyasının təhlilinə həsr etdiyi dəyərli araşdırmasında Şeyx Məhəmməd Əbdühün proqram tezisləri bu qəbildən idi: “Biz, əvvələn, ümumi əqvası-islamiyyətdə qabiti-təbiiq bir təhsil ibtidası proqramı yapmağa məcburuz...”

Əvvələn, dini-həqqi təlim edəcək, bir islam elmi-hali hüsulə gətirəcəyiz. Bu elmi-hal hər məzhəbin bütün məsələlərinə havi olunacaqdır.

Saniyən bir İslam coğrafiyası hüsulə gətiriləcək... Üçüncüsü, bir tarixi-islam yapılacaq. Dördüncüsü, ümummüsəlman qövləri üçün ümumi bir nişan qəbul ediləcək və bütün müsəlman qövləri bu dilin hər yerdə yayılıb kök salmasına xidmət edəcəkdir” [6, s.134-135].

Ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətində dinin rolundan danışarkən ilk yadıma Mirzə Fətəli irsi düşür, böyük mütəfəkkirin dinlə bağlı qaldırdığı problemlər bu gün də cəmiyyətimizdə aktuallığını saxlayır. İslam bayrağı altında bəzi ölkələrin məzhəb bölücülüüyü, ayrışçılıq siyasəti (İraqda, Suriyada, Əfqanıstanda İŞİD terror təşkilatının vəhşilikləri), təəssüf ki, günümüzün acı gerçəklidir. Aşura zamanı müəyyən kütləvi ritualların keçirilməsi (məsələn, təziyədarlıq) dünyəvi dövlət olan Azərbaycanda hələ də problem olaraq qalmaqdadır. Amma vaxtilə Mirzə Fətəli Sultanova yazdığı məktubda bu haqda “həyəcan təbili” çalırdı: “...biz əgər əhli-beytə şeyi-xalisik, gərək imam Hüseyn əleyhüssəlamın dərəsəyi-şəhadətə yetişməsindən bu səbəb ilə məqami-tərəqqüvi-bariyə (Allaha yaxın olmaq rütbəsi) çatmağından xoşhal olaq, nəinki o həzrətə təziyə saxlayaq, atılaq-düşək, döşümüzə və başımıza çırpacaq, başımıza kül və torpaq sovuraq və şaxsey-vaxsey naləsini ərşə çatdıraq və əndamımıza xəncər və bıçaq taxaq və yara vuraq və bu günə əbləhanə hərəkətlə aşinə və biganəni özümüzə güldürək...” [1, s. 208-209].

O, təziyədarlığa sərf olunan xərclərin məktəblərin tikilməsinə yönəltməyə çağırırdı ki, bu problem bu gün də bir sıra müsəlman cəmiyyətləri üçün əhəmiyyətini saxlayır. Mütəfəkkir həmin məktubda yazırdı: “Hərgah bu qeyrətmənd və mərdanə cavan əlində qılınc mərdanəliklə Allahın yolunda Allahın düşmənlərinin müqabilində cəng edib şəhadətə çata, o surətdə biz, ayə, gərək öylə cavana məzlum xitab edək və onu zəlil hesab edək və ona ağlayaq və onu rüsva edək?... Əgər biz istəyirik ki, bir günə əmal ilə imam Hüseyni özümüzə razı və xoşnud edək və öz iradəmizi ona nisbət sübuta yetirək, gərək onun təziyədarlığından əl çəkib təziyədarlığa sərf olunan pullar ilə hər şəhərdə o həzrətin şüarlarının ətraflarına tərbiyə vermək üçün məktəbxanalar açmaq və hər məktəbxananın qapısında cəli xətlə yazıb yapıdırmaq ki, imam Hüseyn əleyhüssəlamın eşqinə bu məktəbxana bərpa olunmuşdur” [1, s.211].

Mirzə Fətəli islam dininin tarixini mükəmməl bilirdi. Onun güclü analitik-skeptik tənqidi İslama bir mədəni sistem kimi tənqidi yanaşmasına imkan verirdi. M. F. Axundov ömür boyu din adı ilə avam kütləyə sınıran mifologiyaları saf-çürük etməyə, bir çox mətləblərin yanlış olmasını məntiqlə və səbirlə anlatmağa çalışmışdır.

“Yek kəlmənin tənqidi” məqaləsində isə mütəfəkkir “hümanizm mövqeyindən şəriətin ziddiyyətli yətlərini açıb göstərir, təbiət baxımından qadınla kişinin, müsəlmanla qeyri-müsəlmanın bərabərliyini göstərir, bir sözlə, ədalət mövqeyindən çıxış edir. Özü də Avropa maarifçilərində olduğu kimi, Azərbaycan maarifçilərində də ədalət təbiət qatında bərabərlik prinsipinə əsaslanır” [4, s.51].

Dini tolerantlıq müasir vətəndaş cəmiyyətinin sosial norması və dəyəri sayılır. Dini tolerantlığın formalaşma mexanizmləri ictimai münasibətlər sistemi ilə, konstitusiya – demokratik hüquqların və azadlıqların gerçəkləşmə imkanları, şəxsiyyətin və solumun mənəvi-mədəni səviyyəsi ilə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Əsərləri. 3 cildə. III c.. Bakı: Elm, 1988. 388 s.
2. Əhmədli R. Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində demokratik dövlətçilik ideologiyasının formalaşması (fəlsəfə tarixi aspektində) Fəls.elm. dok...dis. Bakı, 2009
3. Əliyeva S. Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında islamın rolu. Kulturoloji elm.nam.dis. 2015, 152s.

4. Mehdi N. Çətin və dolaşq durumların kulturologiyası (Qərb və Şərq mədəniyyətlərində virtual örtüyün kosmoqoniyası. Bakı: Qanun, 2001, 300 s.
5. Məmmədova R. Sosial elmlərdə mənəvi dəyər epistemoloji problem kimi // "Dövlət və din" ictimai fikir toplusu. № 4, 2018
6. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, 295s.
7. Vəlizadə K. Sosial fəlsəfədə dəyər kateqoriyasının formaları haqqında // "Dövlət və din" ictimai fikir toplusu. 2018, № 5.
8. Xəlilov S. Həyatın özü və görünən üzü. Fəlsəfi və ədəbi-bədii publisistika. Bakı: "Nurlan" NPM, 2013, 448 s.
9. Межуев В.М. Освобождения духа. М., 1991
10. Федотов А.П. Глобалистика: начала науки о современном мире. М., 2002

Göndərilib: 12.08.21 Qəbul edilib: 30.11.21